

- KAS KURESSAARE LINNUSE EHITUSMEISTER SELGUNUD?
- UUS VAADE KARJA KIHELKONNA AJALOOLE 1254. A ÜRIKUTE VALGUSES
- EHITUSARHEOLOOGILISED UURINGUD SAAREMAAL MAASI ORDULINNUSES JA KURESSAARE LINNASÜDAMES
- SÕRVE OTSA NIMED JA LAIUD AJALOOLISTEL KAARTIDEL
- LISANDUSI KARJA KIRIKU UUSAEGSELE AJALOOLE
- KUIDAS SAAREMAALE TSAARI- VENEMAA ESIMEST BUSSILIINI RAJATI
- SAAREMAA ESIMESED ELEKTRIJAMAD
- KURESSAARE MEREKOOL 1919–1945
- SAARE MAAKONNA POLIITILINE MEELSUS 1919–1934
- PUNAARMEE ÕNNETU DESSANT HINDU JA VINTRI RANDA
- EERIK HAAMERI MITMEKÜLGNE KIRJAVAHETUS

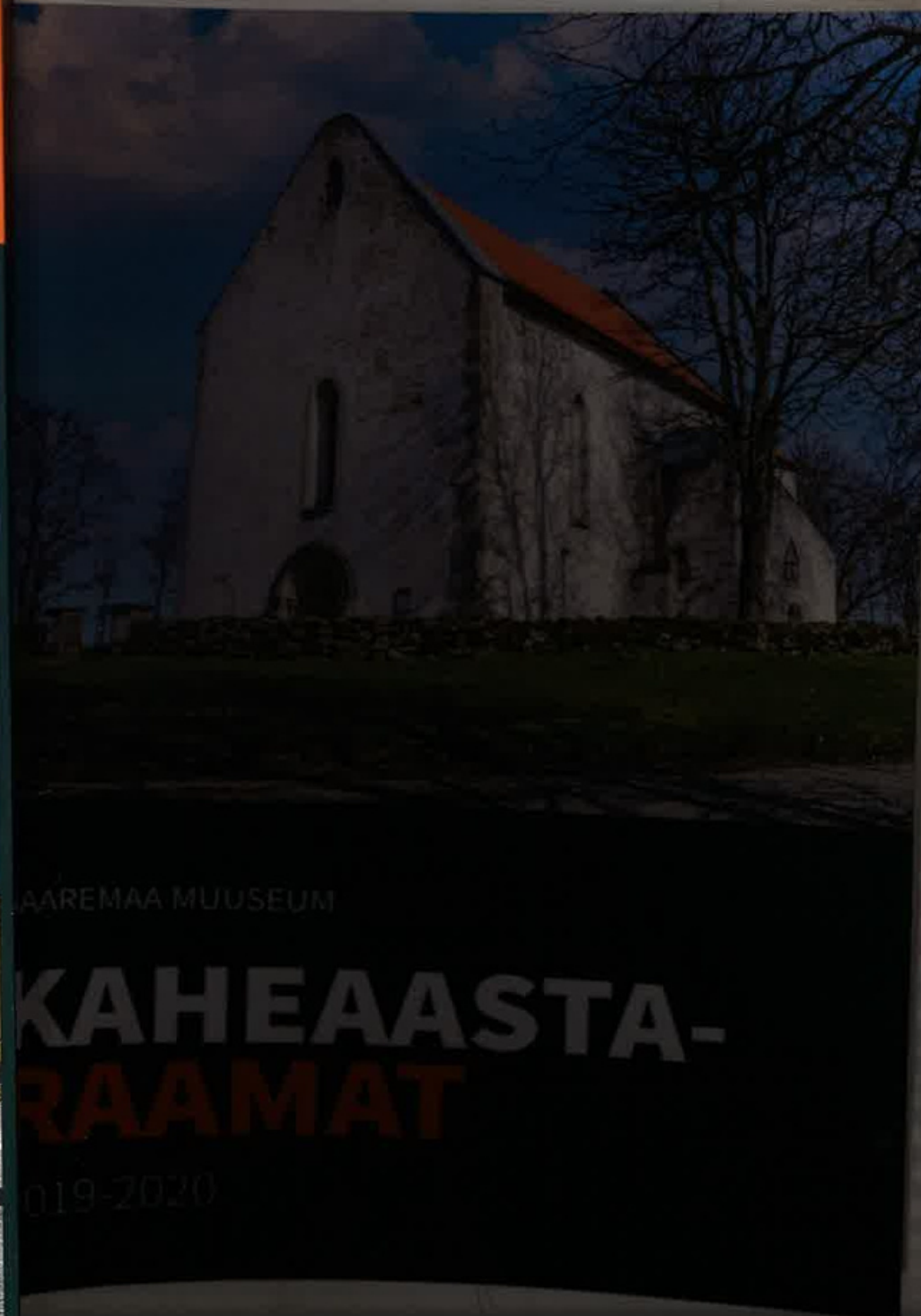

SAAREMAA
MUUSEUM

ISSN 1406-6947

9 771406 694001

SAAREMAA MUUSEUM

KAHEAASTA-
RAAMAT

2019-2020

SAAREMAA MUUSEUM

KAHEAASTARAAMAT

2019 – 2020

Piiale lugupidamise ja tänuks
Marta

KURESSAARE 2021

KERSTI MARKUS
PIIA SANDRA SANDRAK

KARJA KIRIK JA KIHELKOND

13. SAJANDI SAAREMAA AJALUGU ÜHE PIIRKONNA PERSPEKTIIVIST

Ajaloopäev Karja kirikus 2020. aasta augustis oli rahvarohke ja inspireeriv.¹ Kihelkonna inimestele läheb korda nende kodukoha ajalugu ja nad ootavad spetsialistidelt vastuseid. Nii oli ka pärast ettekandeid toimunud vestlusringi kõige põletavamaks küsimuseks Karja kiriku ehitusaeg, millele aga kunstiajaloolastelt vastust ei tulnud. Senised dateeringud kõiguvad 13. sajandi lõpu ja 14. sajandi esimese poole vahel, kuid selgeid argumente ühe või teise toetuseks ei ole. Tõenäoliselt tekitab selline olukord mitteaialoolastes hämmastust ja isegi frustratsiooni, kuid arvestades kirjalike allikate vähesust, on ebamäärasus ja vastuolud Eesti keskajauuringutes tavapärased. See aga ei tähenda, et võimaluste arsenal usaldusväärsemate tulemuste saavutamiseks on ammendatud. Kõige perspektiivikam oleks jätkata interdistsiplinaarsete uuringutega, mis hõlmaksid ühteaegu nii visuaalseid, materiaalseid kui kirjalikke allikaid ning maastiku analüüsi. Kahjuks ei ole Karja kirikus lähiajal põhjalikke ehitusarheoloogilisi uurin-
guid kavas, mistõttu see osa informatsioonist jääb kättesaamatuks, kuid teiste allikaliikide omavaheline kombineerimine võimaldab hoomata laiemat pilti ning inspireerib esitama teistsuguseid küsimusi, mis omakorda võivad heita valgust Karja kiriku ja kihelkonna varasemale ajaloole.

Kuigi säilinud kirjalikes allikates on Karja kohta informatsiooni napilt, tasub see vähene uuesti üle lugeda, sest mitmed tõlgendused on hakanud elama oma elu ning algallika poole pöördutakse harva. Seetõttu

¹ Karja kiriku õpetaja Veiko Vihuri organiseeris 6. augustil 2020 ajaloopäeva, mille keskmes oli kiriku ehituslugu ja sisustus kesk- ja uusajal. Ettekannetega esinesid Kersti Markus ja Veiko Vihuri, diskussioonis osalesid ka Kaur Altoa ja Juhan Kilumets.

on käesoleva artikli keskmes kaks 1254. aastal väljastatud ürikut, mis kajastavad Saare-Lääne piiskop Heinrichi ja Saksa ordu kõrgmeisteri Preisi- ja Liivimaa täievolilise esindaja Eberhard von Sayni vahel kokkulepitut.² Nendes ürikutes figureerib Karja [*Carries*] koha- ja kirikunimena esimest korda. 20. märtsil Riias kinnitatud dokumendis räägitakse maade jaotusest Lääne- ja Saaremaal, puudutades ka Hiiumaa, mille kohta öeldakse pealiskaudselt vaid seda, et saar jaguneb võrdselt piiskopi ja Saksa ordu vendade vahel.³ 13. mail antakse välja täpsustav dokument (ilmselt Pärnus), milles räägitakse Karja ja Põide inimestest [*homines de Caries et homines de Poide*], kelle vahel jagatakse ära Soela väina äärsed maad.⁴ Kui esimese üriku põhjal jääb mulje, et kõne all olevad territooriumid, s.o Saaremaa põhjarannik ja Hiiumaa, kuuluvad piiskopile ja ordule ning dokumendi koostamise eesmärgiks on piiride fikseerimine, siis teise dokumendi tekst näitab, et reaalsus oli teistsugune. Võõrvõimudel tuli arvestada Soela väina ning selle randade ja sadamate kasutamisel kohalikega ning varasema tavaõigusega. See on asjaolu, millele pole uurijad seni tähelepanu pööranud.

Karja kirikut mainitakse mõlemas dokumendis seoses kahe küla, mis asuvad koos järvega [*cum stagno*] maal, mida kutsutakse Karjaks [*in terra, quae dicitur Carries*]. See piirkond kuulus 1238. aasta Saaremaa jagamise lepingu järgi Valjala muinaskihelkonna koosseisus piiskopile, kuid mingil põhjusel olid need kaks küla sattunud ordu alluvusse. Dokumendis sätestati, et edaspidi hakkavad külad kuuluma Karja kirikule [*ad ecclesiam Carries*], orduvennad said aga kompensatsiooniks 50 adramaad Kihelkonnal. Et aru saada kirikule läinud külade väärtusest, siis sama dokumendi järgi võrdus see lausa veerandikuga Muhu adramaadest. Veel köidab tähelepanu asjaolu, et ürikus nimetatakse küll Karja kirikut, kuid mitte kirikukihelkonda [*parochia*]. Selle asemel kasutatakse üldisemat mõistet "maa".

Mõlemad tekstilõigud on piisavalt intrigeerivad, et neisse rohkem süveneda. Mida me siis õigupoolest teame maast nimega Karja? Et tegemist oli omaette piirkonnaga, tuleb välja nii Karja maa kui Karja inimeste nimetusest. Kui selles ürikus räägitakse Karja kiriku rajamisest, siis kuidas

² Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Bd. VI. Hrsg. Fr. G. v. Bunge (Riga: Nikolai Kymmell, 1873), 2735; LUB VI, 2736.

³ LUB VI, 2735.

⁴ LUB VI, 2736.

funktsioneeris kiriklik struktuur Saaremaal enne 13. sajandi keskpaika? 1241. aasta lepingust teame, et saarel olid kristlikud surnuaiad.⁵ Nendele küsimustele vastuse leidmiseks kombineerime erinevaid allikaid, mis praegusel ajahetkel on kättesaadavad – arheoloogiline aines, kohanimed, ajaloolised kaardid –, kuid püüame rekonstrueerida ka tolleaegset looduslikku keskkonda. Artikli lõpus on ära toodud mõlema üriku tõlked⁶, kuid ise käsitleme süvitsi ainult neid osi, mis puudutavad otseselt Karja piirkonnaga seonduvat ning aitavad lahti harutada tollaseid kiriklikke ja ühiskondlikke olusid Saaremaal.

Karja maa

Keeleuurijate arvates lähtuvad nii eesti kui Edela-Soome Karja-nimelised kohad sõnast *kari*, mis märgib ala, kus võidi rohkesti karja pidada, kuid germaani keeltes tähistab see ka inimrühma ja sõjasalka.⁷ Esimene tõlgendus haakub arheoloogide nägemusega saare kirdeosast – hõre asustus ja vähe häid põllumaid.⁸ Raske oleks uskuda, et kogu Saaremaa veisekari koondati ühte kohta, kuid kehvide maade tõttu võis põhirõhk sealkandis olla tõepoolest karjapidamisel, mitte põlluharimisel. Juba Läti Henrik kirjutas, kuidas Valjala linnuse piiramise ajal käisid liivlased, lätlased ja (mandri)eestlased ümberkaudsetes provintsides röövimas ning töid kaasa rohkesti saaki, sh hobuseid ja toredaid härgi.⁹ Pole küll teada, mis allikatele toetus Evald Blumfeldt, kuid 1934. aasta Saaremaa koguteoses kirjutab ta Karja kohta järgmist: "Juba Taani ajal mainitakse, et siinne talurahvas küllaldaste heinamaade ja karjamaade tõttu peab eriti rohkesti karja; iseäranis kiitvalt hindavad esimesed rootsiaegsed revidendid Karja kihelkonna hobuseid."¹⁰

⁵ Saarlaste lepingud ordumeistriga. Tõlkinud Jüri Uluots, kommentaar Kalle Keskküla. – *Kuressaare vanem ajalugu*. Koostanud Kalle Keskküla, konsultant Ivar Leimus. Kuressaare, 2015, lk 113–117.

⁶ Täname Veiko Vihurit nõuannete eest teoloogilise terminoloogia osas!

⁷ Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed. I. Tallinn, lk 85.

⁸ Mägi, Marika 2002. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – *Keskus, tagamaa, ääreala. Muinasaja teadus*, 11. Tallinn–Tartu, lk 194, 202–203.

⁹ *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlk. Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel, Tallinn, 1982, XXX, 5. Edaspidi HCL.

¹⁰ Blumfeldt, Evald; Luha, Artur; Tammekann, August (toim) 1934. Saaremaa: Eesti maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Saaremaa. Tartu, lk 533.

Karja maa kunagise idapiiri kulgemisest annab aimu krahv Ludwig August Mellini 1793. aasta Saaremaa kaart.¹¹ (Vt ill 1) Sellelt on näha, et Ratla kandist alguse saav jõgi, mille ülem- ja keskjooks olid ümbritsetud soodega, voolab ranniku suunas, jõudes veerohkesse Järveküla järve. See märkimisväärse ulatusega veekogu asub Triigi lahe ranniku idakalda vahetus läheduses ning on palistatud lisaks Järvekülale mitmete teiste küladega, sh Paaste, Jõiste, Mujaste ja Roobaka. 1254. aasta lepingus mainitud kaks küla koos järvega, mis paiknesid Karja maadel, võisid asetseda just selle veekogu piirkonnas, sest praegu ühe järvena lokaliseeritav Järveküla järv oli varasemal ajal järvistu.

Kui 1238. aastal jagati Saaremaa võõrvõimude poolt kolmeks võrdses osaks, siis tükeldati ainult kihelkonna territooriumi, mistõttu võib oletada, et teiste muinaskihelkondade puhul järgiti vanu piire. Nähtavasti oli ordu enda võimu alla haaranud külad Valjala kihelkonna kirdenurgas, mis uue lepingu alusel läksid tagasi Karja koosseisu.¹² Järveküla järve ja mere vahel olnud Paaste ja Jõiste küla tekkeage on teadmata, kuid Jõiste läheduses paiknevad nooremasse rauaajaga dateeritud kalmeväljad.¹³ Ordude kompensatsiooniks antud adramaade suur hulk osutab külade headele sissetulekuallikatele, mis olid tõenäoliselt seotud järvega, kust võis püüda hinnatud paastutoitu ehk kala, eriti kevad-talvisel ajal, mil merel pigem ei käidud. Väheolulised pole ka sealsed võimsad kvaliteetsed paekivilasumid, mis avanevad mererannale. Külade lähistel laiuvad ulatuslikud sügavad paemurrud, mille uuemaajast kasutusest puuduvad igasugused teadmised või mälestused.

Läänes võis Karja tuumikala tinglikuks piiriks olla endine Karjamõisa jõgi, mis suubus Triigi ehk Völupe lahte. Tänapäeval ühtib see suudmealal Oitme jõega ning keskjooksul Leisi jõega. Teiselpool jõge laiusid metsad ja sood ning seal paiknes ka Purtsa maalinn – ainus teadaolev linnus Karja piirkonnast. Kooljamägedena tuntud maalinn asub veeteedest ja merest kaugel eemal, soode ja metsade vahel.¹⁴ Seda peetakse pelgupaiklinnu-

¹¹ Ludwig August Mellin. Die Provinz Oesel, 1793, EAA.854.4.470, leht 8.

¹² Sellele võimalusele osutab ka Enn Tarvel: Tarvel, Enn 2007. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn, lk 91.

¹³ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Koost. A. M. Tallgren. Tartu, 1924, lk 38–39. Tegelikult kalmeid uuritud ei ole.

¹⁴ Pamma mõisa läheduses on kivilkalmed, mida võiks seostada kunagise muinasasustuse või maalinnaga. – Mägi 2002, lk 203.

Ill 1. Lähivõte Karja kandist Ludwig August Mellini 1793. aasta kaardil. Ülal keskel Järveküla järv, sellest edelas Karja mõis ning Karja kirik. Die Provinz Oesel. 1793. EAA.854.4.470, leht 8.

seks ning seostatakse 1343.–1345. aasta ülestõusu põhilahinguga, kus hukkus saarlaste kuningas Vesse. Linnuse dateerimiseks pole mingeid kindlaid tõendeid, sest arheoloogilisi kaevamisi seal tehtud ei ole ning kirjalikes allikates see ei esine.¹⁵ Ajutise pelgupaigana võis Pamma olla 14. sajandi sündmuste keerises ideaalne, kuid varasemates oludes Karja maa keskusena kindlasti mitte.

Mõtlemapanev on Karja kiriku asukoht ovaalsel platool, piirkonna tihedaima külakobarkonna keskel ja üsna võrdsel kaugusel vanimatest teadaolevatest mõisatest: Koikla (1399), Roobaka (1519), Aru (1519), Ratla (1444), Karja (1527).¹⁶ Vahetult kirikust läänes voolas jõgi, mis suubus

¹⁵ Mägi, Marika 2007. Saaremaa muinasajast. – Saaremaa. 2. Ajalugu. Majandus. Kultuur. Tallinn, lk 69.

¹⁶ Blumfeldt 1934, lk 537, 539; Tarvel 2007, lk 121.

Karjamõisa jõkke (mõlemad on nüüdseks kraavitatud ja alamjooksul ümber suunatud). Kiriku ja kunagise kirikumõisa vahetuks lõunanaabriks on Linnaka küla, mille koosseisu need uuemal ajal ongi arvatud. Küla nimi ilmub kirjalikesse allikatesse küll alles 17. sajandil ühe mehe lisanime-na (*Linnako Tõnnis*)¹⁷, kuid tekkeage ja -lugu on tänase seisuga teadmatat. Linnaka on tõenäoliselt lühenenud algsest "Linnakülä" ning seega võiks liitsõna esimene pool osutada kunagisele maalinnale.¹⁸ Maa-ameti kaardirakenduse reljeefkaardil torkabki silma, et Linnaka küla ümbritseb ida pool vallitaoline kõrgendik, mille kõrgus merepinnast on 15 meetrit. Lääne pool on paar meetrit madalam pikliku kujuga platoo, millel asetseb kirik. Kunagise kõrgendiku järsem serv on veel tänagi pastoraadi taga näha. Kuid ligikaudu 1,5 kilomeetri kaugusel Mätjal on siiani käibel kohanimed Linnamägi ja Laevamägi, mida kohalik rahvatraditsioon seostab hoopis kunagise sadamakohaga.¹⁹ Saaremaal esineb *linn*-nimi sageli, kuid Marika Mägi uuringutes on selgunud, et need võivad tähistada ka kogunemiskohti või sadamakohti. Seega võidi sellega tähistada mingit kesket paika, mis oli piirkonna rahvale oluline.²⁰

Juba ainuüksi maastikust lähtuvalt tuleks nii Karja kirikule kui kogu ümbruskonnale hakata teistsuguse pilguga vaatama. Mis paiknes sellel kohal enne kiriku ehitust ja mis pärast valiti just see paik kiriku asukohaks? Kas see oli esimene pühakoda Karja maal? Segadust tekitab asjaolu, et kõige varasemad kristlikud matused on leitud hoopis Karja mõisa õuelt, mitte kirikuaial. Seega tuleks järgnevalt analüüsida, mida me suudame praeguste teadmiste põhjal öelda kirikuvõrgu kujunemise kohta Karja maal, kuid selleks tuleb vaadata laiemalt kogu Saaremaa kirikute ehitust ajavahemikus 1227–1254.

¹⁷ Kallasmaa 1996, lk 187.

¹⁸ Kallasmaa 1996, lk 187.

¹⁹ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused 1924, lk 36.

²⁰ Mägi, Marika "...Ships are their main strength." Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – *Estonian Journal of Archaeology* 8, lk 147.

Kihelkondade kujunemine Saaremaal

Nagu eelnevalt mainitud, nimetatakse 1254. aasta ürikus küll Karja kirikut, kuid mitte kirikukihelkonda. Selle asemel kasutatakse mõistet "maa". Samas ürikus on aga Kihelkonna piirkonnaga seoses kasutatud terminit kirikukihelkond [*parochia*].²¹ Kas sellest võiks järeldada, et Karja ei olnud sel ajal veel omaette kirikukihelkond?

Kirikukihelkondade asutamine Saaremaal ei ole kirjalike allikate põhjal tuvastatav, mistõttu kunstiajaloolised käsitlused piirduvad tavaliselt kihelkonna esmamainimise äranimetamisega ning rohkem sellele probleemile tähelepanu ei pöörata, teoloogide jaoks aga tähistab kiriku [*ecclesia*] mainimine koheselt ka kihelkonna olemasolu. Siinkohal tuleks küsida, mida me kirikukihelkonna all mõtleme? Kas tänane arusaam läheb kokku Henriku kroonika järgse ühiskonna arusaamaga?

Jakob Kieffer-Olseni värske uurimus kirikute struktuuri kujunemisest keskaegses Taanis²² annab aimu, et kuni 13. sajandi lõpuni ei olnud kihelkond geograafiliselt fikseeritud üksus. Pärast ristiusu vastuvõtmist 11. sajandil oli Taanis kõige arvukamalt neid kirikuid, mis ehitati mõne juhtiva suguvõsa elumaja õuele (*gårdkirke*). Samuti ehitati kirikuid kogunemiskohta, turuplatsile või sesoonselt külastatavatesse kalastuskohtadesse. Nende kirikute ülalpidamise eest vastutasid need, kes seda kasutasid. Põhimõtteliselt oli tegemist erakirikutega, isegi kui isikuid kiriku ehituse taga oli rohkem kui üks. Kihelkonnakiriku funktsiooniga kirikutest saab rääkida sellest hetkest, mil hakatakse nõudma kiriku rajamisel piiskopi pühitsust. Eelnevalt pidi olema tagatud hoone ehituseks ja ülalpidamiseks vajalike ressursside olemasolu ning preestrile teatud sissetulek. Kuna kümnis oli sel ajal pigem tarbimistasu kui fikseeritud maks, siis ei saanud seda arvestada kindla sissetulekuna. Vastava piirkonna elanik võis maksta kümnist sellele kirikule, mille ise välja valis, ja neid vahetada. Kihelkonnakiriku funktsiooniga kirikutes toimus ka õigusmõistmine, sest kohalikul tingil aset leidnud kohtupidamine asendati nüüd jumaliku kohtumõistmisega. Kuid need kirikud ei olnud seotud geograafiliselt pii-

²¹ Täname Veiko Vihurit sellele tähelepanu osutamast!

²² Kieffer-Olsen, Jakob 2018. Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark. Odense. Doktoritöö on põhjalik ülevaade ka kõigi teiste Põhjamaade kirikukihelkondade kujunemisest senise uurimisviisi valgusel.

ritletud alaga, vaid tähistasid pühakodasid, mida külastas suurem hulk inimesi.²³

Lateraani IV kirikukogul 1215. aastal võeti vastu otsus, et kõik usklikud peavad vähemalt kord aastas lihavõtte ajal armulaua käima.²⁴ Kuidas seda aga kontrollida, kui igaüks võis endale sobiva kiriku ise valida? Kogudusekirikute kõrval eksisteerisid endiselt privaatkirikud, mille omanikud ei pidanud maksma maksu piirkonna keskele kirikule. Aja jooksul muutus see siiski paratamatuks ning lõpuks oli neil valida, kas kirikust saab kihelkonnakirik, ühendatakse see mõne kloostri või hospitaliga või lõpetab hoopis tegevuse. Piiskopi ja kuninga surve toimuv kirikute struktuuri korrastamine viis 13. sajandi lõpuks geograafiliselt piiritletud kihelkondade süsteemi kujunemiseni. Kaasa aitas sellele kümnnise muutmine elukohajärgseks maksuks, mis tähendas, et üksikisik ei saanud enam valida, millisele kirikule ta kümnnist maksab.²⁵

Tollaste olude mõistmisel tuleks arvestada ka kirikute hierarhilise struktuuriga, mis 13. sajandil erines märkimisväärselt hiliskeskajast (jättes kõrval toomkirikud). Nii töötas Inglismaa varane 'kihelkonnasüsteem' põhimõttel, et keskel kirikul (*minster*) oli mitu preestrit, kes teenisid suurt piirkonda paljude kabelitega. Enamik neist sai hiljem kihelkonnakiriku staatuse. Norra maakondade seadustes räägitakse aga eliidi kirikutest ja peakirikutest (*fylkeskirker*), kuid ühes on mainitud isegi viieastmelist süsteemi, mis lähtus territooriumide suurusest – ülemises otsas oli peakirik ja alumises ülikirik. Hiliskeskajaks viimased kas kaovad või saavad kabeli staatuse.²⁶

Võiks arvata, et Liivimaa olud olid teistsugused, kuid eelnimetatud protsesse ei saa pidada Põhjamaade eripäraks, vaid need olid mõningate variatsioonidega iseloomulikud kogu Euroopale.²⁷ Eripäraseks võib lugeda pigem seda, et Saaremaa allutamine jäi Lateraani kirikukogu järgsesse aega, mistõttu võiks siinses kirikustruktuuri kujunemises näha juba algusest peale rohkem suunavat kätt, samas ei saanud see suures plaanis eristuda teistes riikides toimunud. Nii nagu igal pool, tuli ka siin arves-

tada kohalike võimustruktuuridega. Esimeseks erinevuseks on arusaam kümnnisest. Kui Skandinaavias läks kümnnis kirikule ja preestrile ning piiskop võis sealt ka osa saada, siis siin käsitleti seda kui aastamaksu maa-isandale – piiskopile või ordule.²⁸ Kümnnis ei olnud seotud konkreetse kirikuga. Henriku kroonikast ilmneb, et kirikuid rajati nii väiksemate külakogukondade tarbeks²⁹ kui ka suurematesse keskustesse, mistõttu ei saa sõna *ecclesia* seostada ainult kihelkonnakirikuga. Osade sakraalehitiste puhul võib pigem rääkida kogukonna poolt ehitatud privaatkirikutest. Seda kinnitab ka Henriku kroonika kirjeldus Tartu linnuse vallutamise järgsest perioodist: "Ja eestlased tulid välja oma linnustest, ehitades taas üles oma mahapõlenud külad ja oma kirikud [*ecclesias suas*]."³⁰

Saaremaa kohta saab esmase informatsiooni Henriku kroonika lõpuosast, kus kirjeldatakse Valjala linnuse alistumise järgseid sündmusi. Kõigepealt ristivad Riia piiskop Albert ja preestrid pantvangideks antud ülikute pojad, misjärel suundutakse linnusesse, et paganlik jumal Tharapita sealt välja ajada. Selleks pühitsetakse linnuse keskel olev allikas ning ammutatakse sealt vaati püha vett, millega ristitakse usuõpetust saanud vanemad ja teised ülikud ning seejärel ülejäänud mehed, naised ja lapsed. Pärast Valjalas toimunud pühitsemisi tulid sinna saadikud kõigist Saaremaa linnustest ja kihelkondadest, küsides rahu ja paludes ristimise sakramenti. Nad viisid preestrid oma linnuste juurde, kus siis kogu rahvas ristiti.³¹ Eelnevast nähtub, et piiskop peatus Valjalas ning kesketeks kohtadeks usuvahetuse tseremoonias olid linnused. Siinkohal küll kroonika kirjeldus lõpeb, kuid on selge, et pärast ristimist tuli pühitseda suru-aiaks eraldatud maa ning ehitada kirikud. Tsentraalselt sai see toimuda linnuste juures ning piiskopliku õnnistust jätkus vaid Valjalale. Seega võiks viimast pidada peakirikuks, millel oli nii jumaliku kohtupidamise kui ristimise õigus. Seda oletust kinnitab fakt, et Valjala esimene kivikirik oli ekslusiivne ehitist, mis täitis nii vaimulikke kui ilmalikke funktsioone. Selle hoone apsiidi vundamendi müüri alt leiti jõukate eestlaste matused,

²³ Kieffer-Olsen 2018, lk 500, 667–671.

²⁴ Foreville, Raymonde 1970. Lateran I-IV. Geschichte der ökumenischen Konzilien. Hrsg. G. Dumeige, H. Bacht. Mainz, lk 417.

²⁵ Kieffer-Olsen 2018, lk 671–673.

²⁶ Kieffer-Olsen 2018, lk 459.

²⁷ Vt lähemalt Wood, Susan 2006. The Proprietary Church in the medieval West. Oxford.

²⁸ HLK, XXVIII, 8–9; Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. III. Hrsg. Fr. G. v. Bunge (Reval: Kluge und Ström, 1857), 99a.

²⁹ Henriku kroonikas räägitakse Kettise külast: "... sinna ehitasid taanlased hiljem kiriku, nii nagu nad tegid ka paljudes teistes meie ristitud külates" – HLK, XXIV, 5; "põletades kõik külad ja kirikud" – HLK, XXV, 3.

³⁰ HLK, XXIX, 1.

³¹ HLK, XXX, 5.

mille asetus arvestas varasemat puukirikut. Tõenäoliselt oli see piiskop Alberti aegne. Puukirikust on alles kivivundament praeguse neljakandlise kooriruumi müüride all.³² Kui aga Valjalal oli peakiriku staatus, mis staatuses olid siis need kirikud, mis ehitati linnuste juurde? Kas neid kõiki võiks nimetada kihelkonnakirikuteks?

Saksa ajaloolane Harald Müller on uurinud kihelkonnakirikute arengut õigusajaloo perspektiivist ning jõudnud järeldusele, et kõrgkeskajal ei olnud kirikuringkondades ühtset arusaamist. Väga pikalt kasutati mõistet *parochia* diötseesi tähenduses ja alles järkjärgult lisandusid need tähenduste kihistused, mis olid omased traditsioonilisele kirikukihelkonnale. See puudutas ennekõike preestrite õiguseid ja kohustusi ning benefitse. Viimased tekitasid tõsisel vastuolul vaimulikkonna ja patroonide vahel ning probleemide lahendamiseks pöörduti paavsti kuuria poole, mis oligi põhjus, miks *parochia* terminit kirjalikes allikates tihti kohtab. Mülleri järgi kasutati sõna *parochia* kirikukihelkonna tähenduses esmakordselt kolmandal Lateraani kirikukogul 1179. aastal, kuid selge definitsiooni sõnastas nimekas Itaalia kanonist Henricus de Segusio alles 1253. aastal. „Mis on *parochia*. See on kindlate piiridega koht, kus elab rahvas, kes on määratud ühe kiriku juurde. Seda kutsutakse kirikukihelkonnaks, sest nimetatud kiriku vaimulik õigus ulatub üle selle; seetõttu ei tohi ühes kirikukihelkonna piirkonnas olla mitmeid ristimiskirikuid.“³³ Seega oli kihelkonnakirik õiguslikult väga selgelt defineeritud ristimise sakramendi kaudu.

Valjala võis olla peakirik, kuid ei saanud olla Saaremaa ja Muhu ainus ristimiskirik. Seetõttu võiks eeldada, et esimene kihelkonnakirikute võrgustik pandi paika 1227. aastal, kui preestrid viidi teiste linnuste juurde. Arheoloogia andmete järgi olid tol perioodil kasutusel Põide ja arvatavalt Kaarma maalinn; nende lähedal asuvad ka kirikud. Kroonik Henriku sõnul hävitati Muhu linnus täielikult, kuid tegelikult puudub selgus, kas see informatsioon vastab tõele. Kaevamisi seal teostatud ei ole. Kihelkon-

³² Vt lähemalt Markus, Kersti 2019. Teel Jumala riiki. Alternatiivseid lähenemisviisid keskajate kirikute uurimiseks Euroopa äärealal. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 28/3–4, lk 94–136; Mägi, Marika; Malve, Martin; Toome, Tõnu 2019. Early Christian burials at Valjala churchyard, Saaremaa. – *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2018, lk 93–118.

³³ *Quid sit parochia. Locus in quo degit populus alicui ecclesiae deputatus certis finibus limitatus et accipitur hic parochia quatenus spirituale ius ecclesie se extendit et in una determinatione plures baptismales esse non possunt.* Müller, Harald 2013. Die Pfarrei im Normengefüge der mittelalterlichen Kirche. – *Vorträge und Forschungen: Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Hrsg. Enno Bünz, Gerhard Fouquet. Bd. 77, lk 69–71, 83.

na piirkonnas oli kolm hilisrauaaegset linnust (Lihulinn, Paatsa ja Oda-lätsi) ning Karjas üks (Purtsa). Kuid kahe viimase iseloom ja dateeringud on siiski ebaselged, sest arheoloogilisi kaevamisi ei ole seal läbi viidud.³⁴

Kui panna võrdluseks kõrvale muinaskihelkondade jaotus, siis Taani hindamisraamatu järgi oli Saaremaal neli kihelkonda [*kiligunde*]³⁵, kuid 1228. aastal Rooma kuninga Heinrich VII väljastatud läänistusürikus, kus ta kinnitab Saare-Lääne piiskop Godefridusele tema piiskopkonna, mainitakse Saaremaal viite kihelkonda [*kelichontas*].³⁶ 1233. aasta lepingus jagavad Riia piiskop, Riia linn ja Mõõgavendade ordu saared omavahel võrdselt ära, et sealt maksu koguda; sealjuures mainitakse eraldiseisvate piirkondadena Valjalat, Kaarmat, Põidet (Horele) ja Muhut³⁷, Kihelkonna aga tükeldatakse kolme osapoole vahel.³⁸ Kas sellest tehingust võiks välja lugeda, et kolme linnusega Kihelkonnal võimukeskust ei olnud, mistõttu oli võimalik suurt territooriumi jagada? Linnusteta Sõrve saar kuulus tõenäoliselt hajusa Kihelkonna muinaskihelkonna koosseisu. Kuna see on ainus piirkond, mis säilitas oma vana nime Kiligunde, siis ongi seda peetud kõige arhailisemaks territoriaalse üksuse näiteks, kus piirkonna asustusüksused on koondunud liitumise teel. Sõna *kihel* on germaani laen, mis tähistab lepingut või panti lepingu tagatisena, *kond* aga seda, et lepinguid oli mitu.³⁹ Teiste muinaskihelkondade puhul võiks eeldada võimu teatud koondumist ja tsentraalset juhtimist.

Tähelepanuvääriv on asjaolu, et just Kihelkonna piirkonna kohta kasutatakse 1254. aasta dokumentides terminit *parochia* ja samal ajal räägitakse kahest preestrist, ordu ja piiskopi omast, kes varustatakse sisetulekutega. See näitab, et Kihelkonna kirikul oli kaks patrooni. 1262. aastal Lihulas välja antud vastusega ordu mingile pöördumisele loovutab värskest ametisse kinnitatud piiskop Hermann I (1262–1285)⁴⁰ oma pat-

³⁴ Mägi 2007, lk 68–69.

³⁵ Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Censius Daniae. Reval, 40v.

³⁶ LUB VI, 2718.

³⁷ Põide ja Muhu võidi lugeda eraldi või kaksikihelkonnana: Mägi 2007, lk 68.

³⁸ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. I. Hrsg. Fr. G. v Bunge. Reval, 1853, lk 139.

³⁹ Kallasmaa, Maarja 2002. Kohanimed. – *Saaremaa. I. Loodus, Aeg, Inimene*, Toim. Heino Kään, Heino Mardiste, Riia Nelis, Olavi Pesti. Tallinn, lk 12; Tarvel, Enn 2018. Eesti rahva lugu. Tallinn, lk 38.

⁴⁰ Saare-Lääne piiskop Heinrich I suri 10. märtsil 1260. Seega tekib küsimus, kes valitses neid alasid kuni Hermannini tulekuni? 1261. a saarlaste ülestõus võis olla osaliselt ajendatud Heinrichi surmast ning sellest tulenev võimuvacuus.

ronaadiõiguse ordule, ent jätab endale kõik muud õigused samas kirikus, mis ka teistes Saaremaa kirikutes olla seaduse või tavaõiguse⁴¹ poolest piiskopile kuulunud. Varasemale patronaadiõiguse kaheks jaotusele viidatakse kui mitte kõige mõistlikumale otsusele, mis olevat tekitanud erimeelsusi.⁴² Võimalik, et see otsus oli ajendatud piiskopi nõrgast positsioonist, mis võis olla põhjustatud nii 1261. aasta saarlaste ülestõusust kui ka piiskopitooli tähelepanu koondumisest Vana-Pärnu peale, millest loodeti kujundada Saare-Lääne piiskopiriigi pealinna.⁴³

Preestritele benefitside määramine ja patronaadiõiguse üle kemp-lemine annab tunnistust kiriku rajamise protsessist. Kihelkonna kiriku juurest ei ole leitud mingeid arheoloogilisi tõendeid varasema asula kohta⁴⁴, mistõttu võiks paigast rääkida pigem kui uuest kohast, kuhu alles hakati asulat rajama. 1233. aasta maade jagamisel kuulus see piirkond ordule. Nimelt on dokumendis sõnastatud, et lõunapoolsed 100 adramaad Kiligundest lähevad Riia linnale, sealt edasi põhja poole 300 adramaad Mõõgavendade ordule ja ülejäänud 200 Riia piiskopile.⁴⁵ Ordu sai keskmise osa, mis tõenäoliselt hõlmas ka Lihulinna. Paatsa linnus jäi aga kindlasti piiskopi territooriumile. 1254 jookseb aga uus piir Kihelkonna kiriku juurest, jagajateks seekord Saare-Lääne piiskop ja Liivimaa ordumeister. Kui me lähtume Itaalia kanonisti definitsioonist, siis saab ka linnusepiirkonda käsitleda kirikukihelkonnana – ala, kust inimesed käivad ühe kiriku juurde. Kuna linnustes ristiti, võis sealsele kirikule jääda ka ristimisõigus. Probleemiks on aga piiskoplik pühitsus, mis peaks olema kihelkonnakiriku sissepühitsemise eeltingimus. Ainus piiskop, kes teadaolevalt enne sajandi keskpaika on Saaremaal käinud, oli Riia piiskop Albert. Siinkohal võib vaid spekuloida, kas Albert käis siiski ka teiste linnuste juures ning õnnistas sisse kirikuid, kuid kindel fakt on see, et kirikukihelkonnad olid olemas enne 1250. aastaid. See tuleb välja ordumeister Andreas de Velveni 1241. aasta ürikust, milles vormistati saarlaste allaandmise tingimused.⁴⁶ Mõõgavendade ordu hävitav lüüasaamine

⁴¹ Ürikus on eraldi öeldud "iure" ehk seadus ning "consuetudine", mis tähendab tavaõigust.

⁴² LUB VI, 2743.

⁴³ Altho, Kaur 2013. Kui piiskop polnud veel Haapsallu jõudnud. – Läänemaa Muuseumi Toimetised, XVI. Haapsalu, lk 17.

⁴⁴ Lähim asustus oli Pajumõisas: Mägi 2002, lk 210.

⁴⁵ LUB I, 139.

⁴⁶ Saarlaste lepingud ordumeistriga, lk 113–115.

leedulastelt Saule lahingus 1236. aastal ajendas saarlasi ordu vastu ülestõusma.⁴⁷ Wartberge Hermannii kroonika teatel taganesid saarlased usust ning tapsid kristlased, sealhulgas ka vaimulikke.⁴⁸ Kuigi eestlaste ja ordudevendade vahelisest lahingust teated puuduvad, on siiski toimunud mingid läbirääkimised, mis viisid selle dokumendi koostamiseni. Ordumeistri ürikus seisab, et saarlased pidid andma kirikukihelkonna vaimulikele [*clericis parochianis*] ja kirikutele [*ecclesiis*] andamit, nii nagu nad seda tegid enne usust taganemist. Ühtlasi pidid nad tagastama (röövitud) kirikuvara.⁴⁹

Kui esimene kihelkondlik jaotus võis hõlmata ka linnusepiirkondi, siis 1250. aastatel saab rääkida kirikukihelkondadest, mille piirid kattusid varasemate muinaskihelkondadega. Valjala ja Põide kirikus alustatakse sel perioodil mahuka pikihoone ehitust⁵⁰, Kaarmal pannakse paika suurejooneline koori ja pikihoone kavatis, kuid esialgu valmib kogu kompleksist vaid käärkamber⁵¹. Kihelkonna kirik kuulub oma mõõtmetelt eelnevatega ühte kategooriasse ja arhitektuursete detailide stiili järgi otsustades toimub ehitus paralleelselt. Ristimiskivi seal säilinud ei ole, kuid Kaarma ja Valjala kirikus on Saaremaa vanimad ristimiskivid, dateeritud 1250.–60. aastatesse. Pole võimatu, et nende kaasaegne on ka Põide kiriku esimene ristimiskivi, millest on alles ainult vaagna fragment.⁵² Esimese laine kihelkonnakirikutes võidi ristimiseks kasutada lihtsat veenõud.

Karja kirikud

Kuidas siis paigutub 1254. aastal mainitud Karja kirik eelpool kirjeldatud protsessi? Kuna piiskop varustab enda haldusalas oleva kiriku sissetulekuga, võiks see akt anda tunnistust kiriku asutamisest. Vaadates laiemalt piiskopi territooriumil toimuvat, võib näha teatud mustrit. Nimelt datee-

⁴⁷ Tarvel 2007, lk 90.

⁴⁸ Hermannii de Wartberge Chronicon Livoniae. – *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 2. Leipzig 1863, lk 38.

⁴⁹ Saarlaste lepingud ordumeistriga, lk 115.

⁵⁰ Markus 2019, lk 112–113, 129–131.

⁵¹ Altho, Kaur 2007. Saaremaa keskajane sakraalarhitektuur. – *Saaremaa. 2. Ajalugu, Majandus, Kultuur*. Tallinn, lk 807.

⁵² Kurisoo, Merike 2009. Ristimise läte. Ristimiskivid keskajal Liivimaal. Eesti kirikute sisustus. II. Tallinn, lk 39–54.

rub esimene Kärja kivist kirik Valjala pikihoonega samasse perioodi⁵³ ning Püha kiriku kivist kooriosa hakati ehitama pärast Kaarma koori valmimist⁵⁴. Mõlema puhul võiks arvestada varasema puukirikuga, sest see on keskajal tavapärane kirikute ehitamise traditsioon. Kärja kirik asus Kärja jõe saarel, kunagised ürgorud on veel tänaseni maastikul tuvastatavad. Kuna merelaht ulatus tollal Kogula küalani, siis on tõenäoline, et kiriku juurde pääses laevaga. Rahvatraditsiooni järgi oli Kogula juures linn (samuti mingi kogunemiskoht?), mille üksikud kivivared paistsid põldudel veel 1924. aastalgi.⁵⁵ Marika Mägi proovikaevamised Kogula asulakohal kinnitasid oletust, et paik oli muinasaja lõpul kasutusel.⁵⁶ Püha kirik paikneb aga paari kilomeetri kaugusel Sutu lahest, kuhu suubub Ristijõgi. Jõe kaldal kunagise Pällamõisa juures oli muinasaja lõpus sadamakoht.⁵⁷ Siit aimdub, et algselt ei ole mitmed kirikud olnud seotud kihelkondliku jaotusega. Kinnitust leiab sellele arvamusele ristimiskivide dateeringust – nii Karja kui Kärja kiriku ristimiskivi on noorem kui need, mis asuvad keskuste kirikutes.⁵⁸

Kui esimese laine kihelkonnakirikutes võidi kasutada ristimisvaagna asemel veenõud, siis sajandi keskpaigas, kui kesksed kirikud saavad kivist hooned ja kivist ristimisnõud, ei ole mõeldav, et nende kõrval eksisteerivad tavaliste tarbenõudega kihelkonnakirikud. Karja kuulus Valjala muinaskihelkonna koosseisu ja siin on kontrast eriti märkimisväärne: Valjala ristimiskivi on erakordne meistriteos, millele Baltikumist võrdväärset ei leia. Kuna ristimise sakrament defineeris kihelkonnakiriku, siis Karja kiriku ellukutsumine võis olla tingitud mingist muust vajadusest.

⁵³ Kärja keskaegne kivist kirik on hävinud, kuid säilinud on joonis 1838. aastast, mis tehti enne kiriku lammutamist. Joonise leidis Ants Hein Peterburist Ajaloo Riiklikust Keskarchiivist, F 1488, n 2, s 580, l. 1. Anton, Cäroly 2020. Keskaegsete kirikute rajamine asustusloolise perspektiivist Kihelkonna, Kärja ja Muhu näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool, lk 38.

⁵⁴ Alltoa 2007, lk 817.

⁵⁵ Saaremaa ja Muhu muinasjäänused 1924, lk 88.

⁵⁶ Mägi, Marika 2007. Aruanne proovikaevamistest Kogula asulakohal Kärja khk Saaremaal, 11.–14. juulil 2006. Käsikiri autori valduses.

⁵⁷ Mägi, Marika; Nurk, Ragnar 2008. An archaeological complex of river harbour and 16th-17th century stone buildings at Pällamõis on the southern coast of Saaremaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, lk 91–108.

⁵⁸ Mõlemal ristimiskivil on vaagna sisemine diameeter väike: Kärjal 58 cm ja Karjas 63 cm. Võrdluseks: Valjalas 84 ja Kaarmal 86 cm. Väiksem diameeter on iseloomulik hilisematele ristimiskividele. Karja ristimiskivi stiil viitab 14. sajandi I poolele. Kurisoo 2009, lk 64–67. Dateerimise probleemiks on ringtõenduste kasutamine, nt Karja puhul on ristimiskivi dateering seotud kivist kiriku ehitusega. Samas ei ole praegusel hetkel kindlust, millal see kirik siis ehitati.

Karja meeste kokkusaamised pidid kuskil toimuma, mistõttu kiriku-aluse kõrgendiku keskne asukoht Karja maa külade suhtes võiks osutada kunagisele kärjate platsile. Platoo idaosas, kiriku ja pastoraadi vahel, on madalam astang, mis võis moodustada loodusliku kõlakoja. Sajandite jooksul kogunenud kultuurikihi tõttu on seda tänapäeval muidugi raske hoomata. Kivist kiriku suurejoonelise kujundusega peaportaal oli lõunaküljel, suunaga võimaliku kogunemiskoha poole. Mõistetavaks muutuks sellisel juhul ka koori võlvi peale ehitatud ruum, mida oli võimalik idaseinas paikneva kaminaga kütta. Varasemad uurijad on võlvipealset ruumi pidanud palverändurite ööbimiskohaks⁵⁹, kuid ainus sissepääs sinna on läbi koori ja käärkambri. Vaevast, et võõrastel inimestel oleks lastud sellisel viisil kirikus ringi hulkuda, mistõttu kõne alla tuleksid ikkagi kohalikud, kes teatud aegadel pikemalt kohal viibisid. Käärkambri peal on samuti kaminaga ruum, mis oli tõenäoliselt mõeldud valitutele. Karja kiriku muudab eriliseks ka piiskopi ja kohalike vaheline dialoog, mis avaldub skulptuuriprogrammis.⁶⁰ Seal kujutatakse eestlasi ja õpetatakse neile visuaalse keele kaudu kristlikke tõdesid või selgitatakse pühakute legende. Niisugune ikonograafiline programm eeldab piiskopi ja eestlaste vahelist head koostööd. Kes aga olid need Karja mehed ja naised, kes seda kirikut kasutasid ja keda need skulptuurid kõnetasid? Sellest annab aimu Karja mõisa aida alt avastatud kristlik kalmistu.

Karja mõis oli keskajal piiskopi ametimõis, mida mainitakse allikates esimest korda 1527. aastal (Cares).⁶¹ See paiknes Karjamõisa jõe ja Triigi lahe suunas kulgeva tee vahel, kruusase vallseljaku⁶² laiema kohal. Tänapäeval paikneb selle ala ühes otsas 18.–19. sajandil ehitatud rüütlimõisa peahoone ning teises Karja pagaritöökoda (endine ait). Surnuaed asetses kruusaseljaku äärel, kust maapind hakkas laskuma jõe suunas. Luustikud avastati juhuslikult 1949. aastal kraavi kaevates, põhjalikud välitööd viidi läbi Aita Kustini juhtimisel 1955. aastal.⁶³ Aida eest ja kõrvalt toodi päevavalgele 32 luustikku, kuid sama palju võis neid jääda

⁵⁹ Vt Alltoa 2007, lk 815.

⁶⁰ Vt lähemalt Bome, Helen; Markus, Kersti 2005. Karja kirik – kõige väiksem 'katedraal'. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 14/4, lk 9–51.

⁶¹ Vt Tärvel 2007, lk 121.

⁶² Blumfeldt 1934, lk 518.

⁶³ Kaevamiste aruanne on Tallinna Ülikooli arheoloogiakogu arhiivis: Kustin, Aita 1955. Karja–Pärnasmaa. AI F4, n1, s 25–1.

aida alla. Seetõttu hindas Kustin kalmistu suuruseks ligikaudu 70 maetut ning pindalaks 20x20 meetrit. Surnud olid maetud puust kirstudes pidulikus rõivastuses koos chete ja tarbeesemetega; leidude poolest olid kõige rikkalikumad naiste hauad. Kuid oli ka selliseid matuseid, kus polnud ühtegi eset (kahe mehe ja ühe lapse luustik).⁶⁴ 1958. aastal ilmunud artiklis dateeris Kustin kalmistu kasutamise vahemikku 13. sajandi algus kuni 14. sajandi lõpp⁶⁵, kuid panuste analüüs ei kinnita alguse- ja lõpudaatumit. Kaasapandud mündid osutavad pigem 13. sajandi teisele poolele ja 14. sajandi esimesele poolele.

Mitmed panused on sarnased nendele leidudele, mis avastati Valjala kiriku kõrvale maetute juurest 2018. aastal, samuti Viru-Nigula kirikuaiast. Viimaseid saab dateerida kõige varemalt 13. sajandi keskpaika.⁶⁶ Tähelepanu köidab kaasapandud 13. sajandi müntide päritolu. Kaks olid vermitud Paderbornis (vahemikus 1227–1247 ja 1247–1277), üks Münsteris (1226–1248) ning üks Kölnis (1275–1297).⁶⁷ Need on piirkonnad, kust jõudsid nii Visbyse, Riiga kui Saare–Läänemaale ehitusmeistrid. Valjala kirikut ehitas 13. sajandi keskpaigas meisterkond, kes saabus saarele küll Riia kaudu, kuid selle koosseisu kuulus Paderbornis töötanud kiviraidureid. Eriti hästi näitab seda Valjala kiriku lääneportaali arhivoldi kujundus. Seega kajastavad leitud mündid Karja inimeste kontakte ning kaasapandud hõbeesemed nende jõukust. A. Kustini arvates võis kalmistu kuuluda mõnele rikkale suguvõsale.⁶⁸ See aga eeldab, et tänase mõisa alal pidi asuma muinasmõis ning kristlik surnuaed ei saanud eksisteerida ilma kabelita.⁶⁹ Nii hakkab avanema samasugune pilt nagu teistes riikides kristianiseerimise protsessi algusaegadel – peakirikute kõrval eksisteeris erakirikute võrgustik.

Laibakalmistuid on teada veel Muhu Viiralt ja Kihelkonna Loonalt⁷⁰, kuid neid võis olla märgatavalt rohkem. Karja kalmistut on küll põhjali-

⁶⁴ Kustin, Aita 1958. Kalmistu XIII–XIV sajandist Karjas, Saaremaal. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, VII kd. Ühiskonnateaduste seeria 1, lk 47–56.

⁶⁵ Kustin 1958, lk 55.

⁶⁶ Mägi, Malve, Toome 2019, lk 95, 99.

⁶⁷ Kustin 1958, lk 54.

⁶⁸ Kustin 1958, lk 55.

⁶⁹ Marika Mägi on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Saaremaa seni teadaolevad laibamatustega kalmistud (v.a Valjala) paiknevad hilisemate mõisate juures. See võiks viidata kunagistele erakabeliga muinasmõisatele. Mägi, Malve, Toome 2019, lk 112.

⁷⁰ Kustin 1958, lk 55.

kult uuritud, kuid piirkonnas laiemalt on arheoloogilisi kaevamisi vähe tehtud. Praeguste teadmiste põhjal on suur kivikalmete väli Roobaka ja Hiievälja küla ümber, millest vähemalt osa kuulub hilisrauaaega. Teine suur asustuspiirkond jääb lõunasse, Räägi, Koikla ja Ratla küla maadele⁷¹, kust kulges ka lääne-ida suunaline tee Väikese väina suunas. Nendes piirkondades võiks eeldada ka mõne muinasmõisa või suurtalu olemasolu. Laibakalmistuid sealt leitud ei ole, aga nagu öeldud, pole ka uuritud. Pole selge, millal piiskop võis Karja mõisa üle võtta, kuid surnuaia pikaajaline kasutus viitab võimalusele, et perekondlik matusepaik eksisteeris vähemalt Jüriööni.

Kui Karja maal oli erakirikuid, siis on mõistetav, miks kivikiriku ehitust võidi alustada kas 13. sajandi lõpus või 14. sajandil. Sellisel juhul tähistas varasem puukirik kristlikku pühakoda võimalikus kogunemiskohas ning sinna käisid ka need Karja mehed ja naised, kellel ei olnud privaatset kabelit ja kalmistut. Kivikiriku täpsem dateering nõuab omaette käsitlust, mistõttu me hetkel ei eelista üht ega teist ajalist määramist, kuid on selge, et ristimiskivi tellimine annab märku ajast, mil uus kihelkondlik võrgustik välja kujuneb.

Karja mehed ja Soela väin

1254. aasta teises ürikus mainitakse Karja ja Põide inimesi, kes osalevad Soela väina (*Solavenn*) jagamises. Kuna esimeses ürikus neid ei esine, jääb paratamatult mulje, et vahepealse paari kuu jooksul on midagi toimunud ning kohalike nõudmised seejärel täiendavalt fikseeritud. Saaremaa põhjarannik on jäänud senistes ajalookäsitlustes teiste oluliste paikade, nagu Valjala ja Muhu, varju, mistõttu pidasime vajalikuks nendel tekstilõikudel pikemalt peatuda. See võimaldab ka Karja maa tegelikku ulatust paremini hoomata.

Mainitud üriku järgi fikseeriti esimesena maadejaotus Saaremaal ning seejärel kinnitati Karja ja Põide piiride ulatus Soela väinas. Karja ehk piiskopi maad ulatusid Sõru sadamani (*Sarwo*) ning nende valduste teise orsa jäid Orjaku (*Oryock*) ja Reigi (*Rauky*) saared, mis tänaseks päevaks

⁷¹ Mägi 2002, lk 202–203.

on Kassariga kokku kasvanud. Põide inimesed said Pihlasaare⁷² (*Pylayasari*) uue sadama ning ülejäänud (seda ümbritsevad) saared. Nende piir pidi ulatuma *Sottesatkema*-nimelise sadamani, mille juures olnud suur kivi [*magnum lapidum*].⁷³ Seega loeti Soela väinaks Hiiumaa ja Saaremaa vahelist merd koos rannikute [*in medio littore*], laidude ja saartega.

Kui vaadata kaarti, asuvad Karja meestele omistatud alad üle väina paralleelselt nende maadega Saaremaal. Maade jagamist alustatakse selgitusega, et Karja maa pidi olema sealpool veekogu [*stagnum*], kus voolasid kaks jõge [*duo rivi*]. Vastaskallas ja selletagune maa loeti Põide meeste omaks. Hilisemast ajast on teada, et piiskopimaade idapiir vastu ordumaid jooksis Saaremaa põhjarannikul läbi Järveküla järve, mis asus Triigi lahest idas.⁷⁴ Selle piiri tähistamiseks on nüüdisajal pandud rannamaantee äärde ka silt. Veel Mellini kaardi peal on selle suurus muljetavaldav: Karujärvest suurem, rääkimata kuuest saarest ja neljast poolsaarest. Juba siis oli selle lõunaotsa veetud kaks vägevat sookuivenduskraavi, millest üks oli endine piirijõgi.⁷⁵ Hilisema kuivendamisega 19. ja 20. sajandil on järv sisuliselt hävitatud, mistõttu alles on vaid samanimeline jäänukjärvistu.⁷⁶ Samuti on Mellini kaardilt selgelt nähtavad järve läänekaldalt läbi Karja maade mere poole voolavad jõed, Völupe ja Riidama.⁷⁷ Vii-

⁷² Pihlasaare määramine on mõnevõrra keerukas, kuna teadupärast on pihlakate järgi erinevaid laide ning väikesaari nimetatud mitmeid, ka Soela väinas on neid rohkem kui üks. Ent kui kujutada ette, et selle jaotusega peegeldati Saaremaa jaotamist, siis oleks veel Mellini kaardilt leitav Piglasaar Soonlepa lahes ilmselt siiski kõige tõenäolisem koht. See laid on tänaseks Hiiumaaga kokku kasvanud, aga samast lahest leiame veel Suure ja Väikse Pihlakare Öäke laiu kõrvalt, mis oma kummalise nimega ilmub kirjalikesse allikatesse alles 19. sajandi lõpus. Kuigi ei saa välistada, et Pylayasariks võidi nimetada tollal ka mõnda muud arvukatest Hiiumaa laidudest, siis eelnevalt mainitud võimalike sadamakohtade kasuks räägib nende paiknemine ordu edaspidiste olulisemate tugipunktide suhtes kõige lähemas ja soodsamas kohas. – Kallasmaa, Marja 2010. Hiiumaa kohanimed. Toim. Eevi Ross. Tallinn, lk 292.

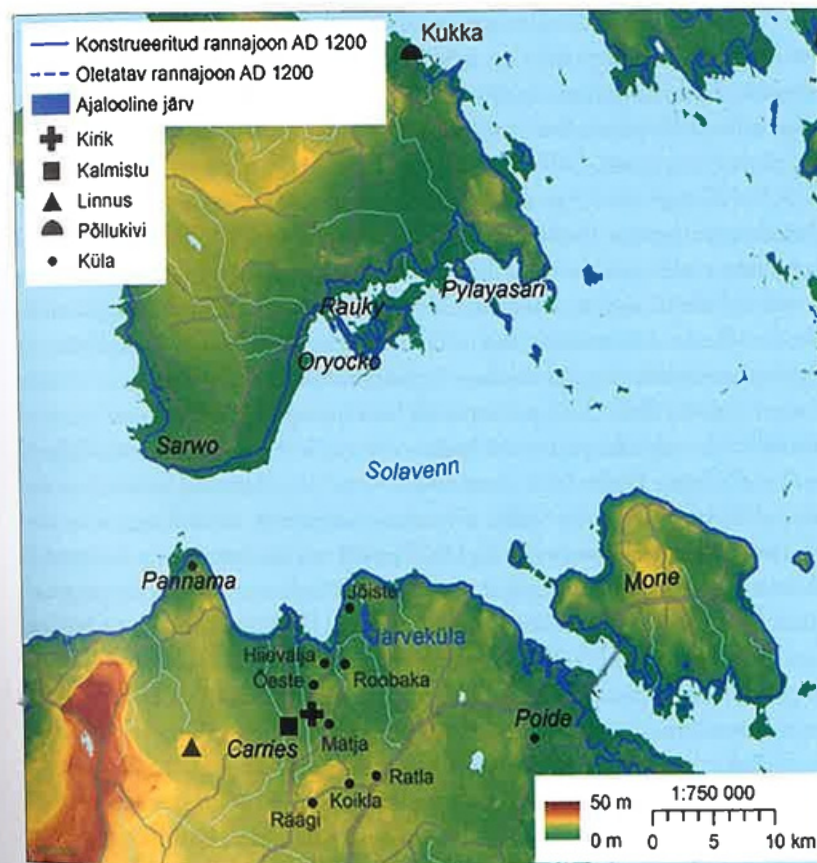
⁷³ *Sottesatkema* koordinaadina on nimetatud suurt kivi. Neid on teadupoolest meie saared ja mandri põhjarannik tihedalt täis. Meri on neid toonud ja viinud, lisaks on inimesed neid läbi aegade mürdnud, lõhkunud ja kasutanud ehitustöödeks. Sestap on ainuüksi taolise pidepunkti najal keeruline midagi otsustada. Jakob Koit osutab Kukka kivile Hiiumaa idarannikul, kuid see on tollasestki rannajoonest üsna kaugel sisemaal ja suur pigem oma ümbermõeldult, mitte kõrguselt ning seetõttu ei tule meremärgina kuidagi arvesse. – Koit, Jakob 1952. Über die politische Abgrenzung der Insel Hiiumaa (Dagö) im Mittelalter. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat. *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Suecia*. I. 1945–1949. Stockholm, lk 74–75.

⁷⁴ Blumfeldt 1934, lk 284.

⁷⁵ Die Provinz Oesel 1793. EAA.854.4.470, leht 8.

⁷⁶ Loigu, Enn; Hansen, Vootele 2002. Jäed. – *Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene*. Tallinn, lk 80–81; Mäemets, Aare 2002. Järved. – *Saaremaa. 1. Loodus. Aeg. Inimene*. Tallinn, lk 86.

⁷⁷ Die Provinz Oesel 1793. EAA.854.4.470, leht 8.

Ill 2. 1254. aasta 13. mai ürikus mainitud paikade ning Karja piirkonna vanemate külade kaart. Välja on toodud ka J. Koidu oletatav sadamakoht *Sottesatkema* Kukka kivi juures. Aluskaart: Maa-amet 2020. Konstrueeritud rannajoon: Merle Muru ja Raivo Aunap. Kaardi autor: Anu Printsman.

mastpidi ongi keskajast saadik jooksnud Karja ja Põide, hiljem Karja ja Jaani kihelkonna piir.⁷⁸ Võttes arvesse asjaolu, et *stagnum*'i kuuluvuse paikapanemisest algab kogu piiride märkimine, võib oletada, et *stagnum*'i all peetaksegi silmas Järveküla järve, mitte mingeid Hiiumaa sisemaa järve-

⁷⁸ Blumfeldt 1934, lk 284.

kesi.⁷⁹ Samuti ei tasuks kunagise üleskirjutaja teadmisi alahinnata ning arvata, et selle termini taha on peidetud mh ka Soela väin⁸⁰, kuna üriku räägitakse selgesõnaliselt eraldi merest [*in mari*]. Järveküla järve piirist (tõenäoliselt Riidama jõesuust) veetakse samas sihis mõtteline piirijoon üle väina Hiiumaale. (*Vt ill 2*)

Koos Sõruga jäi Karja valdustesse Väinamere ainus läänepoolne otseühendus avamerega, mida tänasel päeval peetaksegi Soela väinaks. Väikese Reigi laiu eraldi esiletoomine kõrvuti Orjakuga tähendab ilmselt seda, et nende vahele jäi sadamakoht ja sealtkaudu pääses ka Käina ning Vaemla lahte, millest esimese äärde rajati hiljem piiskopile allunud Käina kirik.⁸¹ Orjaku looduslikult väga soodsat sadamakohta kasutati veel kuni 1999. aastani praamiühenduse pidamiseks Saaremaaga Triigi sadama kaudu. *Ori* selle tänases tähenduses on vадja, soome, isuri ja Aunase karjala keeles "orja", vepsa keeles "orj", ersa keeles "urē" jne. Niivõrd levinud samatähendusliku nime järgi võiks oletada, et tegemist oli kohaga, kus toimus inimkaubitsemine, mida ka Läti Henrik on saarlastele ette heitnud.⁸² Asustatud piirkondadest eemal asuv saar välistab muuhulgas ka põgenemisvõimaluse. Orjaku saart võrreldakse nimekuju järgi tihti ka Orissaarega, mida tavapärastl tõlgendatakse "suure saarena". See olla muhulaste antud nimi Saaremaale.⁸³ Kuid 1704. aasta kaardil märgib Orissar väikest saart Maasilinna juures.⁸⁴ Seega võib selle tõlgenduse välistada.

Teiseks intrigeerivaks kohanimeks on *Sottesatkema*, mida on seni üsna üksmeelselt tõlgendatud sõjasadamana. Samas on mõneti kummutav, et strateegiliselt niivõrd olulist kohta ei tähistatud eraldi ladinakeelse terminiga, vaid piirduti tõlkimatu kohaliku nimega. Lisaks võinuks kaasneda mõnigi klausel, mis täpsustanuks millegi nii olulise nagu seda on sõjasadam edaspidise ühise kasutamise. Kihelkonna piirkonna sadamate puhul on see selgelt fikseeritud. Juhul, kui me loeme 'satkema' või 'sattema' mitte lihtsalt sadamaks, vaid sõjasadamaks, pidi see kujutama

⁷⁹ Johansen ja Koit märkisid *stagnum*'i vasteteks Tihu/Männamaa ja Undama järve Hiiumaa sissemaale. Lisaks, *stagnum* on ainsuses. Johansen, Paul 1951. Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm, lk 280–281; Koit 1952, lk 75.

⁸⁰ Mey sõnutas tähistas *stagnum* kogu Muhu, Hiiu ja Soela väina vete ala. Mey, Johan 1926. Vanade eestlaste sõjasadamatest. – *Sõdur*, nr. 37, VIII aastakäik. Tallinn, lk 787.

⁸¹ Raam, Villem 1996. Käina Martini (varem Nigula) kirik. – *Eesti arhitektuur*. 2. Tallinn, lk 92.

⁸² HLK, XXX, 1.

⁸³ <http://www.eki.ee/dict/knt/index.cgi?Q=Orissaare>

⁸⁴ EAA.308.2.28, leht 1.

endast tuulevarjulist ja kindlasti rohkem kui ühe sisse- ning väljapääsuga lahte või väina. Viimase aspekti olulisust on rõhutanud Johan Mey, kes nägi võimaliku lähima kohana hoopis Haapsalu lahte.⁸⁵ Kui võtta arvesse, et teised (sadama)kohad on Kassari lahe ümbert leitavad, siis miks otsida nõnda kaugelt? Paul Johansen pakub välja Kassari põhjatipu, pidades seda ekslikult piiskopi ja ordu piiriks, kuigi erinevalt Orjakust ja Reigist jäi ülejäänud Kassari ordule.⁸⁶ Ent tegelikult polegi üksnes nime põhjal üheselt selge, kas sel sadamal oli spetsiifiliselt sõjaline funktsioon. Võimalik on ka variant, et nimega viidatakse hoopis sõtkastele, kelle vana nimevorm soome keeles on *sotka*, sest välistatud pole ka silpide segamini minek – *Sotkesattema*. Sõtkas on rannikualadel hästi levinud lind, kelle udusuled ja munad on läbi aegade olnud oluliseks kaubaks.⁸⁷ Lindude väljaheidetest erevalged rahnud või inimeste rajatud kivikuhi-
lad on läbi aegade olnud meresõitjatele tänuväärt orientiirideks. Pole välistatud, et üriku mainitud suur kivi oli ka üks taolistest. Praeguste uurimistulemuste juures jääb *Sottesatkema* täpsem asukoht kahjuks määratlemata, kuid arvestades asjaolu, et sellega tähistati Põide meeste kuulunud alade piiri Hiiumaal, on väga tõenäoline, et seda tasuks siiski otsida praegusest Käina ja Vaemla lahest.

Lisaks on 1254. aasta üriku toonitatud, et saarlastele jäeti varasema õiguse kohaselt õigus Pihlasaare kandis kalastada ja metsa teha. Seega on selgesõnaliselt ära fikseeritud mingid varasemad tavad, mis kehtisid Karja ja Põide meeste jaoks Hiiumaa lõunarannikul. Ent alles ühe inimpõlve eest ehk 1228. aastal, mil Hiiumaa ilmub teadaolevalt esimest korda kirjalikesse allikatesse, on seda peetud tühjaks saareks [*cum quadam insula deserta, quae dicitur Dageida*].⁸⁸ Võimalik, et 1228. aasta üriku autorid ei tundnud piisavalt hästi kohalikke olusid ning juba tollal leidis ärksamaid saarlasi, kes olid ette võtnud Hiiumaa raadamise. Mingitest võimalikest

⁸⁵ Mey 1926, lk 788.

⁸⁶ Johansen 1951, lk 281.

⁸⁷ Sõtka-nimelisi asukohti on Eestis veelgi ning teadupärast sai Kalevala järgi kogu maailm alguse seitsmest sõtkamunast, seega oli tegemist meie sugulasrahvaste jaoks äärmiselt olulise linnuga. Vt ka Sõtke küla (ja linnus) Raplamaal, Sõtke jõgi Ida-Virumaal. Teisalt võib viimane silp '-ma' tähistada ka 'maad' ja nimi olla hoopis argisema kõlaga: *sotka sitta maa*. Näiteks Abruha saarest lõunas asub Linnusitamaa laid, ent teiste lindude järgi nime saanud laide on ka Kassari lahes: Hanilaid ja Vareselaid, niisamuti ka üks Sitakari laid. *Sitt* on ka vana Uurali keelte ühine tüvi. Ling, Ruth (toim) 1980. Loomade elu. Linnud. Tallinn, lk 115.

⁸⁸ LUB VI, 2718.

asulatest me aga tollal rääkida ei saa, ka 1254. aasta dokumendis viidatakse küladele hüpoteeiliselt, kui ehk alles edaspidi kerkivatele.⁸⁹

Tõenäolisem on, et Karja ning Soela väin saidki alles 13. sajandi III veerandil strateegiliselt oluliseks, osati seoses Muhu allakäiguga ning osati seoses Haapsalu väljakujunemisega, millest sai 13. sajandi lõpus Saare-Lääne piiskopkonna pealinn. Karja kui endise Valjala loomuliku loodusliku tagamaa kaudu käis nii arendustegevus kui ka ühendus Hiiumaaga ning sealt omakorda Haapsaluga. Soela väina detailne jagamine laidude ja saarte kaupa on üheks näiteks selle kohta, kuidas perifeeriast kujunes oluline sõlmpunkt piiskopiriigi kahe olulisema keskuse ehk ametliku pealinna Haapsalu ja piiskopi tegeliku residentsi ehk Kuressaare vahel. Selle kasuks räägivad ka Karja mõisa alalt leitud müntide dateeringud ning rahvusvaheline päritolu. On pea võimatu öelda, kas just sinna maetud olid need, kelle initsiaatīv väljendus 13. mail väljastatud ürikus. Ent arvestades seda, et 1254. aasta esimeses ürikus pole Soela väinast ega kohalikest juttugi, võib teise üriku taga näha just kohalike olulisi huve, mis olid sedapuhku arvesse võetud.

Kokkuvõte

Karja on üks neist Saaremaa piirkondadest, mille varasemat lugu pole üksikasjalikult ning samas laiemat konteksti arvesse võttes terviklikult uuritud. See on ka mõistetav, kuna Karja kohta säilinud kirjalikke allikaid napib ning erinevalt Muhust või Valjalast, polnud Karja piirkond 13. sajandi I poolel Saaremaal aset leidnud tormiliste sündmuste keskmes. Käesoleva kirjatüki eesmärgiks on olnud seda lünka täita ning analüüsida Karja piirkonna ajalugu üleminekuperioodil, kui siinmail hakkas kehtima katoliku usk ja sellest lähtuvad arusaamad hakkasid mõjutama nii ühiskondlikku korraldust kui ka kultuurmaastikku.

Artikli olulisemaks tulemuseks võiks pidada küsimuste tõstatamist, mis senistes Saaremaa käsitlustes jäänud tagaplaanile või hoopis tähelepanuta. Saaremaa kirikutele pühendatud kunstiajalooalastes töodes on läbivaks jooneks kivist kirikute ehitusjärjekord, alustades Valjalast ja Põi-

⁸⁹ "Villae, infra miliaie sitae, erunt communes nobis et fratribus, et censum eorundem aequaliter dividemus, ut, si nobis et fratribus placuerit, ibidem munitionem aliquam construamus." LUB VI, 2736.

dest ning lõpetades Karja, Kärla jt kirikutega. See moodustaks otsekui lineaarse teekonna kristianiseerimise algusest Jüriööni. Tegelikult tuleks aga arvestada horisontaalsete kihistustega, mis ainult osaliselt kattuvad. Paralleelselt eksisteerivad erinevat tüüpi kirikud, osa neist kaob ja teised tulevad juurde. See tuleb selgelt esile Valjala muinaskihelkonnas, mille koosseisu Karja kuulus. Ühteaegu olid olemas Valjala, Karja ning Karja mõisa kirik. Valjala oli tõenäoliselt saarte peakirik ja ühtlasi kunagist muinaskihelkonda hõlmav kihelkonnakirik. Karja võis olla ristimisõiguse kogudusekirik Karja meeste käärajate platsil, mis sai kihelkonnakiriku staatuse hiljemalt 14. sajandil. Hilisema Karja mõisa territooriumil asunud 13.–14. sajandi kalmistu annab tunnistust erakiriku olemasolust, mille valdajaks võisid olla sealse muinasmõisa omanikud. Selline kirikute ehituse skeem oli laialt levinud kogu Euroopas. Lõpuni III ja IV kirikukogu seadsid küll kirikute funktsioonile ja ülalpidamisele järjest selgemaid piire, kuid kirikute struktuuri lõplik väljakujunemine jääb siiski hiliskeskajaga. Seega tuleks ka Eestis uurimisfookust muuta ja vaadata kirikute arengut mitmekihilisemalt.

Kahe 1254. aastal välja antud üriku analüüs andis Karja maa ja inimeste kohta üllatavalt palju uut informatsiooni. Seni on Soela väina jagamist nähtud ennekõike Hiiu perspektiivist, kuid dokumendist tuleb selgelt välja, et see oli suures osas Karja tagamaa. Seal räägitakse vanadest sadamakohtadest ning saartest, millest Orjaku viitab inimkaubandusele. Seega pidi piirkonnas toimuma vilgas tegevus. Samuti tuli välja Karja ja Põide meeste eneseteadev roll, sest piiskop toob väga täpselt välja neile kuulunud alad ja nende õigused. Kõrvutades seda informatsiooni Karja kalmistu rikkalike panustega kristlike matustega, hakkab aimduma mingi pilt 13. sajandi kohalikest oludest Karja maal. Nii muutuvad mõistetavaks ka eestlaste kujutised Karja kiriku konsoolil ja triumfikaare skulptuurigrupis. Piiskopi ja Karja inimeste vahel võib täheldada rahumeelset koosseksisteerimist ning üksteisega arvestamist.

Käesolev artikkel võiks inspireerida Saaremaa varasema ajaloo käsitlemist perifeersete alade, külakalmistute ja kohalike inimeste perspektiivist. Nii saame ka keskustest terviklikuma pildi.

LISAD

20. märtsil 1254. aastal Saare-Lääne piiskop Heinrichi ja Saksa ordu kõrgmeisteri Preisi- ja Liivimaa täievolilise esindaja Eberhard von Sayni vahel sõlmitud kokkulepe, mis käsitleb maade jaotust Saare-Lääne piiskopkonnas.

LUB VI, 2735:

Kõikidele ja igale Kristusesse uskujale, kelleni käesolev kirjutis jõuab, vend Heinrich [Hinricus], jutlustajavendade ordust, Jumala armust Saaremaa ja Läänemaa piiskop, tervitusega elava Jumala poja nimel. Et mitte järeltulijate mälestuse väärilised kaasaegsete teod ei kaoks teadmatusse, on kohus need mälu kaitseks kirja panna. Niisiis kõik koos, see tähendab ühelt poolt meie ja teiselt poolt vend Eberhard von Sayn'i [Everhardum de Seyne], Saksa ordu vendade käskniku Saksamaal ja kõrgmeisteri asemiku Liivimaal ning sama ordu Liivimaa vendade vahel, neis allpool äratoodud väärivate ja allakirjutanud vahemeeste uurimist vajanud asjus, on kõik lahkkelid järgnevalt vaigistatud: nimelt vennad saavad veerandiku vasallivaldustest⁹⁰, mis on vabad või vabanevad Läänemaal, ent, kui meie või meie järeltulijad teeme või saame tegema vendade selle veerandiku osas mingit kahju, kohustume seda korvama. Samuti tuleb märkida, et mis iganes vend Berthold [Bertholdus] ja vend Werner (?) [Wer.]⁹¹, mainitud ordust, on korraldanud linnuse⁹² sarases, mis ulatub ümber linnuse kuni poole miilini, asuva viie küla asjus, saab kinnitatud mõlemalt poolt, aga saar, mida kutsutakse Saastnaks [Saast], mis iganes õigused meil seal polnuks, loobume (neist), aga saart, mida kutsutakse Muhuks [Mone], saavad vennad täienisti valdama, ent meie jätame endale viiskümmend adramaad, mis on kompensatsioonina veerandik samast vendadele juba määratud saarest, aga saar, mida kutsutakse Hiiumaaks [Dageyden], poolitatakse meie ja vendade vahel võrdselt. Kihelkonna [Kiligund (al. Kilekund)] poolitatakse samuti meie ja vendade vahel võrdselt. Meie ini-

⁹⁰ Originaalis *bonis vasallorum*, kuid bonis on väga mitmetähenduslik sõna. Siin ainult üks selle võimalikest tõlgendusvariantidest.

⁹¹ Võimalik, et silmas on peetud tulevast Liivimaa ordu maameistrit Wernerit (1261–1263).

⁹² Jutt on ilmselt Lihula linnusest.

mesed⁹³ saavad kuuluma meie preestri alla ja vendade inimesed saavad kuuluma nende preestri alla. Samuti sadamad, mis on selles kihelkonnas, jäävad ühisteks ja vabadeks. Aga kaks küla koos järvega, asukohaga maal, mida kutsutakse Karjaks [Carries (al. Karyes)], milliseid vennad seniajani on vallanud, jäävad koos oma õiguste ja päraldistega meie ja saavad kuuluma Karja [Caries] kiriku alla, aga niimoodi, et ei meie, ega ka vendade inimesi, valdustest, mida nad seni on vallanud, mitte mingil juhul välja ei aeta. Kompensatsiooniks nende eelräägitud kahe küla eest eraldame vendadele viiskümmend adramaad, mis külgnevad nende valdustega Kihelkonnas [Kilegund], alalt, kus me piirneme selle kohaga, kust on annetatud preestritele ettenähtud adramaad, mis poolitatakse preestrite vahel võrdselt. Kõik ülejäänud valdused poolitatakse ära lähitulevikus Püha Walburga pühaks. Ja see, mis jääb vendade osasse, saab kuuluma neile koos kümniste, kirikute ja kõigi ajalike õigustega, välja arvatud vaimulik jurisdiktsioon, mis jääb meie alla. Et aga see kindlalt püsima jääks, oleme kinnitanud käesoleva kirjutise austusväärse isa isandate seas, Alberti [Alberti], Liivi-, Eesti- ja Preisimaa peapiiskopi, ülla mehe, isand Gerhardi [G(erardi)], Holsteini krahvi, meie nimetatud venna A. E. [A. E. (al. nostri Ac fratris E)]⁹⁴, isand Hermannii [Her(manni)], Riia (toom) praosti, isand G. [G.], Osnabrücki kiriku (toom)kustose, isand O. [O.], Borthenunistede [(al. Bartmuistede) rüütli, Saksa ordu Liivimaal komtuur, pitseriga.⁹⁵ Antud Riias, Issanda aastal 1254, 20ndal Märtsil.

Eelneva kokkuleppe lisa, mis täpsustab maade jaotust Saare- ja Hiiumaal kohalike elanike senistest õigustest ja huvidest lähtuvalt.

LUB VI, 2736:

Püha Kolmainuse ja jagamatu ühtsuse nimel, aamen. Vend Heinrich [Henricus], jutlustajavendade ordust, Jumala armust Saaremaa ja Lääne-

⁹³ Kasutatud on terminit *homines*. Läbivalt on kahes ürikus seda kasutatud otseselt kohalikke inimesi puudutavas kontekstis.

⁹⁴ Siinkohal kasutatud *fratris* on läbivalt kasutusel scoses orduvendadega. Kas on "E" all ehk silmas peetud juba eelnevalt mainitud Everhardumi? "Ac" valesti suure algustähega, peaks olema ac, mille järgi võiks tõlkida „ka meie vend E“.

⁹⁵ Pikast loetelust tuleb välja, et mingit taolist eraldi ametimeest, näiteks Saaremaa (või Läänemaa) foogti, polnud.

maa piiskop, tervitusega kõikidele Kristusesse uskujatele Jeesuse Kristuse nimel. Mis peaks mitte ajapikku inimeste mälust haihtuma, on vajalik kohustada kirjasõnale. Erinevad asjad, mis ühelt poolt meie ning Saksa Ordu vendade vahel teatavat vaidlemist on tekitanud, on siiski Jumala soosingul väärivate meeste poolt sõbralikult edukal viisil lahendatud, nii nagu Riias, austusväärse isa, isand Alberti [A.(lberto)], peapiiskopi, juuresolekul esmalt sai sõnastatud. Niisiis me määrame kõhkluseta hea rahu nimel vendadele sarases kaks küla alla poole miili (kaugusel) linnusest, nimelt täieõiguslikult, ja Sipa [Cippe] külas neli ja pool adramaad. Kui meie osa selles külas osutub⁹⁶ suuremaks, hüvitatakse see vendadele; sama õigus hakkab meil olema, kui vendade osa osutub suuremaks. Mis iganes õigused meil on olnud saarel, mida kutsutakse Saastnaks [Saast], loobume (neist), ja saart, mida kutsutakse Muhuks [Mone], saavad vennad täienisti valdama. Ja meie jätame endale viiskümmend adramaad, mis on kompensatsioonina veerandik samast vendadele juba määratud saarest. Samuti Hiiumaa [Dageyden] saar poolitatakse meie ja vendade vahel nõnda, et keset rannikut, mida kutsutakse Soela väinaks [Solavenn], hakkab olema piirijaotus meie ja vendade, Karja [Caries] inimeste ja Pöide [Poide] inimeste vahel. Niisiis, kaks oja jäävad Karja [Caries] omadele, ja järv, mis on nende pool. Sama järv teiselt poolt jääb Pöide [Poide] omadele, ning Pöide [Poide⁹⁷] meeste piirid saavad olema kuni suure kivini, kus on sadam, mida kutsutakse Sottesatkemaks [al. Sottesattema]. Niisiis Karja [Caries] inimeste piirid saavad ulatuma sadamani, mida kutsutakse Sõruks [Sarwo], samuti saavad nad kaks saart, millest ühte kutsutakse Orjakuks [Oriwocko (al. Oryock)] ja teist Reigiks [Ronku (al. Rauky)]. Aga teised ümberkaudsed saared saavad Pöide [Poide] inimestele, ümber uue sadama, mida kutsutakse Pihlasaareks [Pilalaiasari (al. Pylayasari)]. Kui meile ja vendadele on meelepärane ehitada sinna mingi kindlus, siis (sellest) alla miili kauguse asukohaga külad saavad olema meile ja vendadele ühised, ja saadava kasumi poolitame samuti võrdselt. Niisamuti mis iganes üle jääb eelmainitud kohtadest sellel samal saarel, poolitatakse meie ja vendade vahel võrdselt. Kõik inimesed, kel juba eelnevalt on olnud õigus saare ümber meres kalastada ja saarel puid lõigata,

⁹⁶ Siin võiks tõlkida ka "muutub"; ilmselt peetakse silmas seda võimalikkust, et küla tootlikkus ehk sellest saadav tulu võib kasvada.

⁹⁷ Ääremärkus on käesoleval hetkel jäänud tõlkimata, kuna see on selgelt hilisem lisandus ja käib Pöide kohta.

oma õigusest mingil juhul ilma ei jäeta. Kihelkonna [Kiligunde] poolitatakse samuti meie ja vendade vahel võrdselt, ja meie inimesed saavad kuuluma meie preestri alla ning vendade inimesed saavad kuuluma nende preestri alla. Sadamad, mis on samas kihelkonnas, jäävad ühisteks ja vabadeks. Aga kaks küla koos järvega, asukohaga maal, mida kutsutakse Karjaks [Caries], milliseid vennad on vallanud, jäävad koos oma õiguste ja päraldistega meile ja saavad kuuluma Karja [Caries] kiriku alla, aga niimoodi, et ei meie, ega ka vendade inimeste, valdustest, mida nad seni on vallanud, mitte mingil juhul välja ei aeta. Kompensatsiooniks nende eelräägitud kahe küla eest eraldame vendadele 50 [L] adramaad, mis külgnevad nende valdustega Kihelkonnas [Kiligunde], alalt, kus me piirneme selle kohaga, kust on annetatud preestritele ettenähtud adramaad, mis poolitatakse preestrite vahel võrdselt. Samuti vennad saavad veerandiku vasallivaldustest, mis on vabad või vabanevad Läänemaal, ent, kui meie või meie järeltulijad teeme või saame tegema vendade selle veerandiku osas mingit kahju, kohustume seda korvama.⁹⁸ Kõik ülejäänud valdused, mis jäävad vendade osasse, saavad kuuluma neile koos kümniste, kirikute ja kõigi ajalike õigustega.⁹⁹ Selleks, et see kindlalt püsima jääks, aga ühtlasi Pärnu [Peronensis] kiriku kaitseks, oleme kinnitanud käesoleva kirjutise meie pitseriga ja meie (toom)praosti pitseriga. Tunnistajate nimed: Daugavgriva [Dunemunde] abt, Tallinna [Revalia] (dominiiklaste) prior, Pärnu [Peronensis] (toom)praost, vend Peter [Petrus], kanoonik Gerhard [Gerhardus], Viljandi [Velyn] komtuur, vend Walter [Walterus], preester, Lihula [Leal] komtuur, vend O [O].¹⁰⁰ Kirja pandud Issanda lihakssaaamise tuhande kahesaja viiekümne neljandal aastal, kolmeteistkümnendal mail, meie isanda juhatusel ja soosingul. Aamen.¹⁰¹

⁹⁸ See punkt oli eelmise dokumendi alguses.

⁹⁹ Erinevalt esimesest ürikust, pole seekord vaimulikke õigusi mainitud.

¹⁰⁰ Sarnaselt esimesele ürikule, pole ka siinkohal mingit eraldi Saaremaa tarvis loodud ametikohaga isikut mainitud, näiteks Saaremaa foogti.

¹⁰¹ Seekord asukohta pole mainitud.

Prussia, where this master's style was just as strange and peculiar as in Livonia, three more buildings can be attributed to him: the Marienburg town hall and the Teutonic Order castles in Stuhm / Sztum (both 1380s/90s) and Bütow / Bytów (1397–1405). In addition to their stylistic characteristics, the buildings designed by Master Johann are characterised by numerous technical and structural innovations. He was thus one of the most outstanding and innovative architects of his time in Central and Northern Europe.

**Kersti Markus & Piia Sandra Sandrak:
Karja Church and the parish**

Karja in the north of Saaremaa is one of those areas which has not had its past studied comprehensively, and from the perspective of the wider context. This is understandable, as there are few written documents available about the history of Karja and the region has rather been seen as a rural area when compared to the centres of Saaremaa, such as Valjala or Muhu which have featured in the chronicle of Henry of Livonia, or Pöide, the site of an imposing ancient stronghold. On the other hand, the stone church of Karja is one of most richly decorated and beautiful medieval sacral buildings in the entirety of Estonia. It was built either at the end of the thirteenth century or at the beginning of the fourteenth century, but the church was actually first mentioned as early as in 1254 when it was referred to in two documents concerning the division of land plots in Saaremaa and in Lääne County between the bishop of Ösel–Wiek (Saare–Lääne) and the representative of the high master of the Teutonic Order. With that in mind, this article set out to study what the *'ecclesia Carries'* mentioned in 1254 may have been about and why the church was built in Karja, later to become a huge stone church, even though this was a peripheral area within the context of Saaremaa. The period being examined starts at the conquest of Saaremaa by the crusaders in 1227, when construction of the first parish churches began. It runs to the

middle of the thirteenth century, when the first large-scale long buildings were being erected next to those churches which were located around the populated centres on the island, which may refer to the beginning of the development of a network of parish churches. This includes the uprising period (1236–1241), when the people of Saaremaa apostatised. An interdisciplinary approach was taken in the research work, with visual and physical materials being analysed, as well as written materials, from documents of the time to an analysis of the landscape.

As the concept of a parish church was legally defined through the sacrament of christening in the middle of the thirteenth century, a reference to '*ecclesia*' does not mean that a parish church actually existed. Instead, it is more appropriate to think in terms of several layers of development in the case of Saaremaa. The first two layers involve the initial network of parish churches which may have been created as early as in 1227, when the crusader priests were visiting castles in the area to christen people, with church parishes perhaps overlapping areas which were under the control of the castles. Documents from 1254 reveal that the Teutonic Order and the bishop redistributed land in some of Saaremaa's regions, with the result that the parish church in question was erected at a new location which had not previously been settled. The new structure of church parishes matched the old, ancient parishes. There were sacral buildings next to parish churches which were either associated with gathering spots for local people or with ports.

The third layer consists of private churches, the existence of which is evidenced by the existence of cemeteries from the thirteenth and fourteenth centuries. Karja was included in the ancient parish of Valjala, and this area provides a clear example of the different types of church buildings which existed at the time. Valjala was probably the site of the main church of Saaremaa, as well as of the parish church which served the former ancient parish of Valjala. There may have been a congregation church without christening rights in the square, which would have been used by Karja's local leaders, and which gained the status of a parish church no later than in the fourteenth century. A cemetery from the thirteenth and fourteenth centuries which is located within the lands of the later Karja Manor indicates the existence of a private church there, one which may have been in the possession of the owners of the ancient manor on this site. This church-building scheme was used widely all over Europe, but it has not yet been taken into consideration in the approach to medieval sacral architecture in Estonia.

The two documents from 1254 which are discussed in detail in this article provide surprising amounts of new information about Saaremaa, and

especially about the area and the people of Karja. The division of the Soela Strait between Saaremaa and Hiiumaa has so far mainly been seen from the perspective of Hiiumaa, but one of the documents clearly shows that it was largely a hinterland of Karja. The second document, which was published on 13 May, confirms the borders that had been drawn between the land plots of the bishop and the Order on the one hand and the men of Karja and Põide on the other. Old harbour sites and islands are mentioned, with the name Orjaku ('ori' is Estonian for 'slave') such as, for example, in referring to potential human trafficking, which is something for which the people of Saaremaa were feared. The earlier fishing and forest management rights for the people of Saaremaa have also been mentioned, which indicates a lively amount of activity in this region. This clearly outlines the confidence of the men from Karja and Põide, as the bishop has very accurately detailed which land plots belong to them and what rights had been established for them. Conclusively, it can be said that the earlier history of Saaremaa could above all be approached from the perspective of peripheral areas, village cemeteries, and the local people. This will provide a more comprehensive picture of the centres of population.

Garel Püüa: Buildings archaeological surveys at Maasilinn Castle

In August 2019, the team of Saaremaa Museum consisting of Garel Püüa, Tõnu Sepp, and Taniel Vares conducted the first major building archaeological surveys at Maasi Castle. The surveys focused on the building history of the main castle structure. The Castle of the Livonian branch of the Teutonic Order in Maasi (Fig 1), which is located on Saaremaa's north-eastern coast and which is also known as Maasilinn (Germ. *Soneburg*), is the second-best known medieval fortification on Saaremaa after the Bishop's Castle in Kuresaare. Maasi Castle is one of the few castles in Estonia to have the date of its construction and its final fall quite well documented in written sources.

In early 1227 the last of Estonia's pre-conquest regions – Island of Saaremaa – surrendered to the German crusaders. The dividing up of the land between the conquerors was largely finished by 1254. Most of Saaremaa went to the prince-bishop of Saare-Lääne and. Island of Muhu, as well as areas surrounding Põide, and part of Kihelkonna Parish remained with the Livonian branch of the Teutonic Order, the successor of Brethren of Sword of Livonia. As a centre of the Order's lands, Põide Castle was built on Saaremaa in the